

INSCRIPTII INEDITE DIN DOBROGEA

Maria BĂRBULESCU,
Adriana CÂTEIA

Aminteam cu alt prilej existența în colecția MINAC a unor inscripții apărute în săpăturile mai vechi din Constanța, cele mai multe găsite însă întâmplător în oraș și județ¹. Piese, aflate în general într-o stare fragmentară, ceea ce îngreuiază în anumite privințe întregirea lor, sunt foarte variate tematic și cronologic, cum observăm și în cazul celor prezentate mai jos.

Inscripții funerare

1. Stelă de marmură găsită în 1979 între localitățile Vadu și Traian (județul Constanța), spre malul mării, în urma unor lucrări agricole (inv. 29708 MINAC)*. Stela are în partea superioară un fronton triunghiular în relief, cu timpanul ușor adâncit; acesta are acrotiere ornamentate cu palmete, păstrate parțial în dreapta și la vârf, iar la bază o dublă profilatură. Dimensiunile piesei: $\hat{h}$ = 0,305 m; l = 0,26 m; l în dreptul frontonului = 0,315 m; gr = 0,105 m (fig. 1).

Piesa face parte dintr-o categorie de stele bine ilustrată în orașele vest-pontice în perioadele clasică și elenistică²; în zona noastră se păstrează câteva exemplare la Callatis³, cu observația că ornamentarea acroterelor este mai puțin frecventă. Literele, înalte de 1,8 – 2,5 cm, sunt îngrijite: *pi* cu brațul drept mai scurt, *sigma* cu brațele laterale deschise, *omicron* este mai mic. Pe stelă s-a notat numele defunctului.

¹ M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Pontica* 27 (1994), p. 157.

* Informația privind descoperirea piesei o datorăm colegului M. Irimia, căruia îi mulțumim și cu acest prilej; ea se bazează pe relatarea localnicilor Gh. Stanciu și prof. Gh. Găvănea de la Corbu.

² N. Firatli, L. Robert, *Les stèles funéraires de Byzance greco-romain*, Paris, 1964, p. 47, nr. 1 (sec. IV a. Chr.); nr. 2 (sec. IV – III a. Chr.), pl. I, II etc. G. Mihailov, *IGB*, I², 1970, 433, 433 bis (Apollonia, sec. V – IV a. Chr.); 332 (Mesambria, sec. IV a. Chr.) etc.

³ T. Sauciuc-Săveanu, *Dacia* 9-10 (1941-1944), p. 289-290, nr. 1, fig. 16/1; Al. Avram, *ISM*, III, 160 (sec. III a. Chr.), dimensiuni: $\hat{h}$ = 121 cm (18 cm frontonul); l = 42,5 cm (la bază) și 35 cm în partea superioară; gr = 12,5 – 15 cm. A. Rădulescu, M. Munteanu, *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine (Constantza 9-15 septembre 1977)*, 1977, p. 99-103, nr. 1-2; Al. Avram, *ISM*, III, 153 și 157 (sec. III a. Chr.), ultima piesă are dimensiuni asemănătoare celei de față: $\hat{h}$ = 32,5 cm; l = 23,2 cm; gr = 7 cm.

Prima jumătate a sec. IV a. Chr.

Λεπτίνας

Σατύρο

„Leptinas al lui Satyros”

Numele Λεπτίνας⁴, atestat acum în zona vest-pontică, este cunoscut în spațiul nord-pontic la Olbia⁵ și în numeroase alte centre din lumea greacă continentală și insulară⁶.

În schimb patronimicul Σάτυρος, menționat de timpuriu la Callatis⁷, este întâlnit frecvent în centrele de tradiție milesiană și doriană⁸.

Pentru datarea acestei inscripții, în afara particularităților paleografice, se adaugă genitivul în „o” al patronimicului, păstrat în orașele milesiene până către mijlocul sec. al IV-lea a. Chr.; amintim, în acest sens, câteva descoperiri de la Histria⁹, o inscripție de proveniență nesigură de la Tomis¹⁰ și alte epigrafe din diverse πόλεις de pe coasta vest-pontică¹¹.

Stela descoperită în apropiere de Vadu Îmbogățește, așadar, informația onomastică pentru zona vest-pontică. Apariția piesei în teritoriul histrian¹² atrage deopotrivă atenția, fiind rare descoperirile epigrafice până în sec. al IV-lea, cu atât mai mult în mediul rural, urmare desigur a structurii populației¹³. Inscripția a fost transportată probabil de la Histria, cum s-a constatat și în cazul altor piese găsite

⁴ Pentru numele proprii masculine în -ης, -ας, vezi G. Mihailov, *La langue des inscriptions grecques en Bulgarie*, Sofia, 1943, p. 95-107, fără să figureze numele Λεπτίνας.

⁵ L. Dubois, *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont*, Genève, 1996, nr. 109, r. 6 (= SEG XXXVII, 673 (sec. III a. Chr.); V. Cojocaru, *Populația zonei nordice și nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI – I a. Chr. pe baza izvoarelor epigrafice*, Iași, 2004, p. 260.

⁶ Alte atestări ale numelui citat: Creta (?), Cyrene, Cos, Rhodos (Camiros), Delos, Eubeea (Chalkis, Eretria etc), Paros, Athena (foarte frecvent), Ahaia (Dyme, Kallistai), Etolia (Kalydon), Arcadia (Orchomenos), Sicyone, Sicilia (Camarina, Katane, Siracusa etc.); Focida (Daulis), Thesalia (Hypata, Larisa), Theba, Delphi cf. *A Lexicon of Greek Personal Names*, I-IV, 1987-2005, s. v. Λεπτίνας (Λεπτίνης). Mulțumim și pe această cale colegului Al. Avram (Le Mans) pentru sprijinul acordat în stabilirea analogiilor onomastice, aici și *infra* notele 22 și 27.

⁷ *ISM*, III, 10, 14, 35, 154, 158, 161 (toate din sec. III a. Chr.); 126 (sec. II a. Chr.).

⁸ J. și L. Robert, *Bull.ép.*, 1962, 108 (Athena, sec. IV a. Chr.); 1964, 564 (Cyrene); 1965, 499 (Locri); 506 (Seliunt); 61 (Apamea) etc.

⁹ D.M. Pippidi, *StCl* 8 (1966), p. 45-47, nr. 1-4 = *ISM*, I, 231-233, 235.

¹⁰ M. Munteanu, *Pontica* 7 (1974), p. 157-159, nr. 1; I. Stoian, *ISM*, II, 456, p. 366, consideră proveniența din Tomis a piesei nesigură.

¹¹ *IGB*, I², 96-97 (Odessos, sec. V – IV a. Chr.); 331 (Mesambria, sec. V – IV a. Chr.), 405 bis – 410 bis (Apollonia, sec. V – IV a. Chr.) etc.

¹² Pentru data și împrejurările formării *chorei* histriene, vezi D.M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*², București, 1967, p. 120-166; idem, *ISM*, I, p. 23 și urm.; nr. 15, p. 87. Al. Avram, *Das histrianische Territorium in griechisch-römische Zeit*, în *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwartzmeerküste* (ed. P. Alexandrescu, W. Schuller), Xenia. Konstanzer althistorische Vorträge und Forschungen, 25, 1990, Konstanz-Bodensee, p. 9-26.

¹³ L. Buzoianu, *Civilizația greacă în zona vest-pontică și impactul ei asupra lumii autohtone (sec. VII – IV a. Chr.)*, Constanța, 2001, *passim*.

la Vadu¹⁴; este mai greu de crezut că Λεπτίνας Σατύρο s-a stabilit în zona unde a apărut piatra sa funerară, deși nu trebuie să ometem existența unor urme de locuire din perioada sec. VI – III a. Chr., în apropiere de Vadu, în punctul Ghiaurchioi¹⁵ și din epoca elenistică, la E și V de satul Traian¹⁶.

2. Două inscripții funerare și un fragment de coloană au fost recuperate nu demult de la Valu lui Traian (jud. Constanța), unde au fost aduse din valul de piatră^{**}. Prima piesă este o stelă de marmură fragmentară, care conservă o mică parte din relief și aproximativ jumătate din inscripție, în partea stângă (inv. 43456 MINAC). Dimensiuni: î = 0,49 m; l = 0,45 m; gr = 0,15 m. Înălțimea literelor este de 2,5 – 2,7 cm (fig. 2).

Sec. I a. Chr. – I p. Chr.

Stela, de mici dimensiuni, se încadrează în tipul grec¹⁷. După elementele păstrate (dintre care se disting picioarele unui scaun din profil, un pedestal și urme de picioare) relieful s-ar încadra în schema cunoscută a unui personaj (feminin) așezat, având în față unul sau doi copii¹⁸.

Inscripția, păstrată parțial, se poate întregi astfel:

Αρτεμίδωρε καὶ Α[.....]

οἱ Φαρνάκου υἱο[ι, χαίρετε. Χαῖρε]

καὶ σύ γε ὦ πα[ροδεῖτα].

„Artemidore și A....., fii ai lui Pharnakes, fiți fericiți! Fii fericit, desigur și tu, trecătorule!”

Deși inscripțiile funerare redactate în vocativ sunt mai rare, nu lipsesc exemple chiar din perioada discutată, sec. I a. Chr. – I p. Chr.¹⁹.

Primul nume din inscripție, Αρτεμίδωρος, este un teoforic frecvent întâlnit în orașele vest-pontice²⁰, pe când cel de al doilea antroponim rămâne greu de întregit doar după prima literă, Α²¹.

¹⁴ ISM, I, 54 (sec. I a. Chr.); 353; 356 (sec. II – III p. Chr.); în legătură cu posibila proveniență de la Histria a inscripțiilor din urmă, vezi O. Bounegru, StCl 21 (1983), p. 61. Vezi și *infra*, n. 16.

¹⁵ M. Irimia, Pontica 13 (1980), p. 67, n. 7; G. Custurea, C. Chera, Raport la A XVII-a sesiune națională de rapoarte, Ploiești, 1983. L. Buzoianu, *op. cit.*, p. 127-128, 173.

¹⁶ Al. Avram, O. Bounegru, C. Chiriac, Pontica 20 (1987), p. 327-331, harta 1. În perimetrul ambelor localități au fost semnalati tumuli, vezi *Lista monumentelor istorice Constanța*, 1997, nr. 337, mss.

^{**} Mulțumim și acum colegului Gh. Papuc care ne-a semnalat descoperirea și ne-a încredințat piesele spre publicare. Fragmentul de coloană se află și el în colecția MINAC (inedit).

¹⁷ M. Alexandrescu Vianu, *Histria, IX. Les statues et les reliefs en pierre*, Bucarest-Paris, p. 141, cat. 200, pl. 81 și urm.

¹⁸ *Ibidem*, p. 141, n. 406; ISM, III, 172; IGB, I², 102 etc.

¹⁹ ISM, I, 268 (Histria, sec. I a. Chr. – I p. Chr.): Τερώνυμε Μενίσκου, /γυμνασίαρχε, χαῖρε. /Χαῖρε καὶ σύ παροδεῖτα; CIRB 279, 1-2: Λεύκιε Φαρνάκου, τρόφιμε δὲ Χρήστου (Pantikapaion, sec. I a. Chr.) etc.

²⁰ ISM, I, p. 520, indici; ISM II, 2 (sec. II – I a. Chr.), 23, 125, 300; ISM, III, 72, 171, 181; IGB, I², p. 418-419, *indices*.

²¹ Referindu-ne numai la Tomis, vezi ISM, II, p. 375-376, *indices*.

Deosebit de important este patronimicul din r. 2, Φαρνάκης, cunoscut nume iranien dinastic și privat, atestat în numeroase rânduri în Bosporul Cimmerian și în general, în orașele nord-pontice²². Antroponimul apare în câteva inscripții de pe țărmul de vest al Pontului Euxin, la Histria²³, Callatis²⁴, Odessos²⁵ și acum la Tomis, urmare a legăturilor multiple în spațiul pontic, în perioada autonomă²⁶ și cea romană; evident nu trebuie omisă apariția numelui și în alte centre grecești continentale și insulare²⁷.

În r. 3 al inscripției de față, înțelesul pronumelui personal ου este întărit de particula enclitică, postpozitivă γε^{***}, iar formula de încheiere este specifică inscripțiilor funerare păgâne²⁸.

Ținând seama de forma și conținutul stelei, nu este exclus ca aceasta să fi fost transportată din necropola Tomis-ului în valul de piatră, cum ne arată și alte inscripții și materiale litice de factură diversă refolosite sau găsite în apropiere de acest monument²⁹.

3. Fragment de *tabula ansata* din calcar descoperit în aceleași condiții cu piesa precedentă. Dimensiuni: î = 0,30 m; l = 0,56 m; gr = 0,14 m. Înălțimea literelor este de 4 cm (inv. 43457 MINAC, fig. 3).

În partea stângă a inscripției se păstrează începutul a trei rânduri, cu litere îngrijite, din *sec. II p. Chr.*, care se transcriu astfel:

ΒΑΛΟΣ

ΝΟΣ ΖΙ

ΛΩΣ ΕΤ

În r. 1 se află probabil finalul unui antroponim în nominativ, fără a fi exclus să fie vorba de un nume tracic, de exemplu, [Αρεί]/βαλος atestat la Tomis³⁰. Un nume autohton cu aceeași terminație, mult mai cunoscut, Δεκεβαλος, îl întâlnim

²² La Gorgippia, Myrmekion, Nymphaion, Pantikapaion, Phanagoreia, Theodosia, Kubanul de V (Bosporul Cimmerian), Tanais și Chersones, cf. *LGPN*, IV, 2005, s. v. Φαρνάκης. Vezi și V. Cojocaru, *op. cit.*, p. 137, n. 111, p. 138, 261, 323, 365.

²³ *ISM*, I, 196, r. 4-5: Κόρος Φαρνάκου (sec. II p. Chr.).

²⁴ *ISM*, III, 74 A, r. 22: Ἡλιόδωρος Φαρνάκου (238-244 p. Chr.).

²⁵ *IGB*, I², 64: Πρόσοδος Φαρνάκου (sec. III p. Chr.); vezi și nr. 40, r. 5 (Pharnakes I, 185-170/169 a. Chr.).

²⁶ L. Ruscu, *Relațiile externe ale orașelor grecești de pe litoralul românesc al Mării Negre*, Cluj-Napoca, 2002, *passim*. C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998, *passim*; la Tomis sunt emiși în 82-79 a. Chr. stateri cu portretul lui Pharnakes.

²⁷ De exemplu, Carphatos, Paros, Rhodos (Camiros, Lindos etc.), Samos, Thasos, Thera, Athena, Epidamnos-Dyrrachion, Corint, sudul Italiei, Tanagra, Locrida occidentală, cf. *LGPN*, I-III, s. v. Φαρνάκης. Pentru prezența numelui în inscripțiile latine, vezi S. Sanie, *Classica et orientalia* IV, *SCIVA* 50 (1999), 3-4, p.175-176, n. 29-32 (*CIL*, III, 14192, 16-bilingvă).

^{***} γε (enclitic) exprimă fie o gradație, fie o restricție: *desigur, tocmai, chiar, cel puțin*; ου γε, transcris separat sau împreună, semnifică și: *tu cel puțin, pentru tine*.

²⁸ Din exemplele foarte numeroase, reținem doar câteva cu formula de final aproape identică: *ISM*, I, 268; 286: „...χαῖρε/Καὶ σύ παροδεῖτα/χαῖρε. *ISM*, II, 238; 362 = *ISM*, III, 183, r. 4: [χ]αῖρε' χαῖρε καὶ σύ, παροδεῖτα.

²⁹ Vezi, de exemplu, E. Popescu, *StCl* 7 (1965), p. 251-261.

³⁰ *ISM*, II, 125, r. 22: Ἀρεῖβαλος Γαίον; vezi și p. 383.

în teritoriul rural al cetății Tomis, la Topraisar, într-o structură onomastică greco-indigenă³¹.

La începutul r. 2 al inscripției de mai sus figura patronimicul personajului, greu de completat, deoarece numele grecești care pot fi presupuse sunt mai numeroase³².

În r. 3 se poate citi finalul adverbului καλῶς, urmat de indicarea vârstei defunctului³³. Lectura inscripției rămâne, așadar, ipotetică*:

[.....]

βαλος[.....]

vos ζή[σας κα-]

λῶς ἔτ[η..χαῖρε].

„....balos al lui....., care a trăit, în mod onorabil...de ani. Salutare!”

4. Fragment de inscripție funerară din calcar refolosit la o construcție modernă, pe str. Mircea cel Bătrân din Constanța, în apropierea falezei; inscripția a fost descoperită în anul 1987^{**}. Dimensiuni: î = 0,304 m; l = 0,226 m; gr = 0,172 m. Înălțimea literelor este de 4 cm (inv. 35805 MINAC, fig. 4).

Se păstrează partea finală a 2 rânduri și *hedera distinguentis* la sfârșitul textului. În r. 1 se distinge o hastă oblică, probabil de la litera *alpha*, urmată de *sigma* unghiular și, după o spărtură, de baza a două haste verticale. După scris inscripția datează din *sec. II-III p. Chr.*:

[.....]

[.....ζήσ]ας [ἔτ]

[.....]χαῖρε

[παροδεῖτα]

„.....care a trăit...de ani. Salutare, trecătorule!”

Inscripție votivă

5. Dedicăția către divinitățile egiptene adorate la Tomis a fost descoperită întâmplător în zona actualului Comandament al Marinei (fostul Hotel Tomis) și a Farului genovez din Constanța, în anul 1985^{***}. Placa de marmură are următoarele

³¹ C.C. Petolescu, *IDRE*, II, Bucurest, 2000, 348; M. Bărbulescu, *Thraco-Dacica* 11 (1990), 1-2, p. 5-9: Ναιέτων Δεκεβαλου (prima jumătate a sec. III p. Chr.).

³² Nu reținem aici decât două exemple: *ISM*, II, 125, r. 7: Θάλλος [Α]γάθωνος; 126, r. 2-3: Διοσκοουρίδης Αρίστωνος; vezi alte patronimice, *ibidem*, p. 376-381 (*indices*).

³³ *Ibidem*, 252, r. 4-6: „...καλῶς βιώσα<ς>ἔτ]η ἔγ'χαῖρε/παροδεῖτα.”; *ISM*, III, 189, r. 2-3 „...βιώσας καλῶς ἔτ]η ἔγ'...”.

* Lectura literei η din finalul r. 3 este nesigură, deoarece nu se păstrează hasta din dreapta; nu este exclus să fie citit ι.

** Piesa a fost recuperată de colegul Traian Cliante, căruia îi mulțumim pentru informații și prin aceste rânduri.

*** Condițiile de descoperire a inscripției ne-au fost relatate de colegul Constantin Chera, care ne-a încredințat piesa spre publicare, ocazie să-i mulțumim și acum.

dimensiuni: $\hat{h} = 0,302$ m; $l = 0,362$ m; $gr = 0,079$ m. Înălțimea literelor este de 1,9 – 2,1 cm (inv. 35802 MINAC, fig. 5).

Din câmpul reliefului se păstrează un mic fragment cu reprezentarea zeităților cărora le este închinat monumentul, aspect asupra căruia vom reveni.

Inscripția, dispusă pe 6 rânduri, se conservă în bună parte, r. 2-6 fiind deteriorate spre final, iar ultimele două și la începutul lor. Unele litere au fost mai slab săpate și sunt șterse în urma refolosirii pietrei; *sigma* are formă unghiulară, cu brațele mediane ușor suprapuse; *epsilon* este dreptunghiular; *ypsilon* poartă bară orizontală; *rho* are bucla ușor marcată. La începutul r. 2 epitetul $\mu\sigma\iota\omicron\nu\iota\mu\alpha$ este abreviat MA.

A doua jumătate a sec. II p. Chr.

Ἀγαθῇ τύχη

Κυρίῳ θεῷ μεγάλῳ Σεράπιδι κα[ι]

μ[υριονίμῳ] Εἰσίδι καὶ Ἀνούβιδι καὶ [τοῖς]

συννάοις ἐπηκόοις [θεοῖς]

[..]ανθήιος εὐχαρ[ιστήριον]

[ἀ]νέθηκ[εν].

„Noroc bun! Stăpânului, marelui zeu Serapis și Isidei, celei cu zece mii de nume și lui Anubis și zeilor îndurători [cinstiți] împreună cu ei în același templu, ..anteios drept mulțumită a consacrat [acest monument]”.

Limbajul inscripției este asemănător dedicației din Tomis a lui Karpion, fiul lui Anubion, în numele asociației Alexandrinilor (ὁ οἶκος τῶν Ἀλεξανδρέων) unde citim deopotrivă: „Θεῷ μεγάλῳ Σεράπ[ιδι/καὶ τ]οῖς συννάοις θεοῖς”, altar ridicat în anul 160 p. Chr.³⁴

Revenind la inscripția de față, numele zeului este transcris Σέραπιδις și nu Σάραπιδις, cum întâlnim în celelalte epigrafe din Tomis, ambele forme fiind utilizate în epoca romană³⁵.

Termenul κύριος (= *dominus*), care-l definește aici pe Serapis, este în acord cu cel purtat de perechea sa divină Isis, de θαλάσσης κύρια³⁶, urmare a atribuțiilor sale. Κύριος se regăsește în spațiul vest-pontic, ca pretutindeni, aplicat nu numai zeităților orientale, precum κύρια Κυβέλη³⁷, ci și celor din panteonul tradițional,

³⁴ ISM, II, 153; vezi și *infra* n. 73

³⁵ Vezi L. Vidman, *Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Serapicae*, Berlin, 1969 (= *SIRIS*). Pentru zona noastră vezi notele de mai jos; adaugă, ISM, V, 168 (Troesmis): „I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Serapi”. Pentru Dacia, vezi S. Sanie, *Quelques considérations sur les cultes gréco-égyptiens en Dacie romaine* în *Actes de la XIIe conférence internationale d'études classiques*. Eirene, Cluj-Napoca, 2-7 octobre 1972, București-Amsterdam, 1975, p. 529-537. Al. Popa, *Culte egipțene și microasiatice în Dacia romană*. Rezumatul tezei de doctorat, Cluj-Napoca, 1979, p. 1-4 și urm.

³⁶ D.M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, București, 1969, p. 67, n. 33 (bibliografia) (= *SIRA*).

³⁷ IGB, I², 92 (Odessos).

Ἀπόλλων, Ἀσκληπιός, Ζεύς, Ἄρης, Νύμφαι și local, Ἡρώς³⁸.

În formula dedicatorie de față, θεός este urmat de epicleza μέγας, răspândită în Egipt și Babylon și adoptată în lumea greacă pentru a desemna o divinitate de origine negreacă. În Egipt, chiar Sarapis, în momentul adoptării de către greci, era numit adeseori Θεὸς Μέγας³⁹.

În spațiul nostru un cunoscut exemplu ar fi cel al lui Θεὸς Μέγας, căruia i se ridică un templu la Histria în sec. III a. Chr.⁴⁰, zeitate sincretistă a cărei origine a fost căutată în lumea anatoliană sau în cea indigenă din regiunile învecinate⁴¹, traco-getică; ilustrativ în acest din urmă sens ar fi chiar Θεὸς Μέγας Δερχελας (-ζαλας, Δαο-), divinitate cu un rol important în panteonul cetății Odessos⁴². Adăugăm, de asemenea, calificativul Μεγάλοι Θεοί adresat Zeilor din Samothrake⁴³ și faptul că epitetul μέγας se regăsește adeseori pe lângă divinitățile de caracter chthonian, Asclepios⁴⁴, Dionysos⁴⁵, Pluton și altele; în ansamblu, atributul este mai rar asociat divinităților tradiționale.

În privința Isidei, epicleza μυριονίμα sugerează nenumăratele attribute ale zeiței și totodată procesele sincretice ale timpului; epitetul, atestat pentru prima oară în zona vest-pontică, a fost semnalat de mai multă vreme, inclusiv în inscripțiile latine; de exemplu, în Dacia, la Potaissa, în epigrafa închinată Isidei Myrionima de către C. Iulius Martialis, *pater* și L. Livius Victorinus, *quaestor* ai asociației de credincioși ai zeiței – *collegium Isidis*⁴⁶; la Apulum, zeița apare cu același supranume în inscripția pusă de Aelia Iusta⁴⁷.

Anubis figurează pentru a doua oară la Tomis în compania lui Serapis și a Isidei, prima mențiune fiind monumentul construit de Dionysios al lui Hedylos, din avere proprie, celor trei mari divinități egiptene și tuturor zeilor (καὶ θεοῖς πᾶσιν)⁴⁸.

Θεοὶ σύνναοι, numiți întocmai și în inscripția amintită a asociației Alexandrinilor, trebuie să-i fi cuprins pe ceilalți zei egipteni, Harpocrates în primul rând. O inscripție votivă de la Tyras este adresată „Σαράπιδι, Ἰσίδι, θεοῖς συν(ν)άοις”⁴⁹, aceștia din urmă cuprinzându-i cu multă probabilitate pe

³⁸ Pentru contextul în care apare termenul κύριος pe lângă divinitățile amintite, vezi M. Oppermann, *Der Thrakische Reiter des Ostbalkanraumes im Spannungsfeld von Graecitas, Romanitas und lokalen Traditionen*, Lagenweissbach, 2006, *passim*.

³⁹ M. Alexandrescu Vianu, *Théos Mégas*, Dacia NS 43-45 (1999-2001), p. 73-78.

⁴⁰ ISM, I, 145; P. Alexandrescu, *Le temple de Théos Mégas d'Istros redressé*, Dacia NS 43-45 (1999-2001), p. 79-96 = idem, în *Histria. Les résultats des fouilles. VII. La zone sacrée d'époque grecque (fouilles 1915-1989)*, București, 2005, 123-126, p. 174-186.

⁴¹ M. Alexandrescu Vianu, *ibidem*, p. 127-137. Al. Suceveanu, *Le „Grand Dieu” d’Histria*, Ktema 24 (1999), p. 271-281, nu exclude să se ascundă sub denumirea „Marele Zeu”, fie Sarapis, fie Helios.

⁴² IGB, I², 47, 47 bis, 48 etc. și p. 465. D.M. Pippidi, SIRA, p. 54 și 219. M. Alexandrescu Vianu, *op. cit.*, p. 132.

⁴³ IGB, I², 42 (Odessos) etc; ISM, II, 19: II, 1, br. 3; III, 20; 4, 7, 19 (Σαμοθράκιον). D.M. Pippidi, SIRA, p. 55-56.

⁴⁴ M. Oppermann, *op. cit.*, p. 195, 283 și 402.

⁴⁵ ISM, I, 100, r. 4: μέγας θεὸς Διόνυσος (sec. III p. Chr.).

⁴⁶ CIL, III, 882 = SIRIS, 698.

⁴⁷ Al. Popa, SCIV 13 (1962), 1, p. 147-150; SIRIS, 692. I. Piso, IDR III/5, 104: *Isidi/myr(ionimae) sac(rum)/Aelia Iusta*....; vezi și comentariul pentru epitetul *myrionima*.

⁴⁸ ISM, II, 154 (sec. I a. Chr. – I p. Chr.).

⁴⁹ IPE², 5, 1 (sec. II – I a. Chr.). V. Cojocaru, *op. cit.*, p. 257 (și 337); D.M. Pippidi, SIRA, p. 61, n. 5.

Harpocrates și Anubis; zeitățile egiptene sunt bine ilustrate de descoperirile din spațiul nord-pontic⁵⁰.

În sfârșit, calitatea de θεοὶ ἐπήκοοι definește atributul lor de zei „ascultători”, milostivi și înțelegători față de rugile credincioșilor. Θεοὶ ἐπήκοοι, de această dată fără o determinare precisă, sunt cinstiți în metropola vest-pontică de Apaturos al lui Euelpistos, patron și de două ori phylarch al tribului Hopletes⁵¹. Se adaugă, tot la Tomis, o *aedicula* cu reprezentarea Cybelei, numită „[Μήτηρ] ἐπήκοος καὶ [πάν]των δεσπο[ίνα]”⁵². Epitetul ἐπήκοος, întâlnit de timpuriu pe lângă Ἀφροδίτη Ποντία⁵³, este atribuit deopotrivă lui Ἀπόλλων, Ἄρτεμις⁵⁴, Ἑκάτη⁵⁵ și lui Ἥρω, ca să ne oprim la câteva exemple⁵⁶; sub influența cultelor orientale latura mântuitoare a divinităților se va multiplica în epoca romană⁵⁷.

În privința numelui dedicantului, înscris pe piatră la începutul r. 5, el nu poate fi întregit decât ipotetic, deoarece au fost distruse prin spărtură 1-2 litere. Am putea completa eventual [Ἀσ]ανθής(?), transcris ușor diferit față de Ἀσά[ν]θεος(?), reconstituit nesigur pe un catalog al unei asociații din sec. III p. Chr.⁵⁸. Lipsa patronimicului și a altor precizări privind originea personajului, ne determină să-l încadrăm, după numele fragmentar și mai ales zeitățile cultivate, în categoria greco-orientalilor, atât de activi la Tomis⁵⁹, poate chiar unul din membrii asociației Alexandrinilor.

Etapele și intervalul cronologic de pătrundere a cultelor egiptene în coloniile vest-pontice au fost minuțios analizate⁶⁰, nouă revenindu-ne aici doar sarcina de a încadra piesa prezentată în șirul descoperirilor anterioare.

Încă din sec. III a. Chr. relațiile dintre Alexandria și porturile Sciției Mici trebuie să fi fost destul de strânse, dacă histrienii s-au arătat interesați să introducă în cetate cultul lui Sarapis⁶¹.

Pe cale directă sau indirectă (prin negustori egeeni), în atmosfera creată de religiile de mântuire, cultul lui Sarapis a depășit stadiul local, devenind „o religie sincretistă cu tendințe universale”⁶².

Mărturiile dobrogene se înmulțesc la sfârșitul sec. al II-lea și în primele

⁵⁰ M. Kobylina, *Divinités orientales sur le littoral nord de la Mer Noire*, EPRO, 52, Leiden, 1976, p. 34-65.

⁵¹ *ISM*, II, 123 (sfârșitul sec. II p. Chr.); p. 152, zeii sunt identificați cu Dioscurii.

⁵² *Ibidem*, 146 (sec. II-III p. Chr.): „Mamei îndurătoare și stăpână a tuturor....”.

⁵³ *ISM*, II, 173 (Histria, sec. II a. Chr.).

⁵⁴ *IGB*, P, 33 (Kranevo/Ekrene).

⁵⁵ *Ibidem*, 89 (Odessos).

⁵⁶ Vezi M. Oppermann, *op. cit.*, p. 399.

⁵⁷ *IDR*, III/5, 15: κύριος Ἀσκληπίος καὶ Ὑγιεία θεοὶ ἐπήκοοι; *IDR*, III/2, 222 și 223: Θεὸς Ὑψιστος ἐπήκοος etc.

⁵⁸ *ISM*, II, 33, r. 5 și p. 384.

⁵⁹ Al. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană. Secolele I-III e. n.*, București, 1977, *passim*.

⁶⁰ D.M. Pippidi, *SIRA*, p. 60-82 = *Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la Mer Noire*, București-Amsterdam, 1975, p. 96-110. Adaugă, Al. Avram, *Un nouveau document sur le culte d'Isis à Callatis à l'époque impériale*, *RRÉ* 1 (1997), p. 5-12 = *ISM*, III, 183. Vezi și M. Tacheva Hitova, *Eastern Cults in Moesia Inferior and Thracia*, *ÉPRO*, 95, Leiden, 1983, *passim*.

⁶¹ D.M. Pippidi, *ISM*, I, 5.

⁶² *Idem*, *SIRA*, p. 62 și urm.

decenii ale sec. I a. Chr., în contextul consolidării legăturilor dintre coasta de sud a Mării Negre și coloniile vest-pontice în vremea lui Mithridates al VI-lea Eupator⁶³. Într-adevăr, la Tomis, prima inscripție închinată lui Sarapis este din partea unui sinopeean și datează din jurul anului 100 a. Chr.⁶⁴. Cam în aceeași perioadă, dar și ulterior în epoca romană, este atestat numele teoforic Σαρapiών⁶⁵, purtat de preoți, închinători, dar și simple persoane, urmare a influenței religiei egiptene în onomastică, cum constatăm și în privința altor nume de la Tomis⁶⁶.

Dintr-un decret al unei asociații de închinători în cinstea unui binefăcător, aflăm de existența unui templu al lui Sarapis (τὸ ἱερόν τοῦ Σαράπιδος) și de marea sărbătoare în cinstea Isidei (χαρμόσυνα) spre sfârșitul sec. I a. Chr. – începutul sec. I p. Chr.⁶⁷.

Trebuie să amintim apoi, dedicația pentru divina Agrippina, din partea unui preot al lui Sarapis și al Isidei⁶⁸.

Urmare a legăturilor strânse cu Orientul în general și Egiptul în special, a creșterii numărului de negustori și marinari din Alexandria⁶⁹, cultele egiptene cunosc o intensitate sporită la Tomis, în sec. II-III p. Chr., cum ne arată seria de descoperiri epigrafice, sculpturale, arhitectonice și numismatice⁷⁰.

Cultul lui Sarapis se împletește cu cel al Isidei (devenit treptat preminent) și al celorlalți zei menționați direct (Anubis) sau asociați (σύνναοι θεοί), ori indicați global (θεοὶ πάντες).

Practicile religioase cunoscute, de altfel, la Tomis⁷¹, capătă un aspect mai organizat, prin existența unor asociații cu accentuate valențe profesionale, fără a-și pierde caracterul cultural (ὁ οἶκος τῶν Ἀλεξανδρέων)⁷².

Prezența unor astfel de asociații la Tomis reprezintă, evident, un indiciu privind amploarea activității economice a metropolei în comerțul inter-provincial din vestul Mării Negre (argumentele asocierii sunt în primul rând de natură economică); se adaugă, însă, și un solid fundament religios, mai ales când este vorba de aspecte etnice și de adaptarea anumitor modele culturale în contexte

⁶³ Al. Avram, O. Bounegru, *Mithridates al VI-lea Eupator și coasta de vest a Pontului Euxin. În jurul unui decret inedit de la Histria*, Pontica 30 (1997), p. 155-165 (= SEG XLVII 1125; Ann. Ép. 1997, 1316); L. Ruscu, *op. cit.*, p. 100-127.

⁶⁴ ISM, II, 152: „Σαράπιδ[ι...]/ος Πολυδῶ[ρου]/κατὰ ὄραν Σινωπεύς”.

⁶⁵ *Ibidem*, 2, 17, 21, 83, 125 și 153.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 387: *nomina Aegyptia graecata*.

⁶⁷ ISM, II, 7, r. 2-6: „π[?]ρώτου [τῆς Ἰσι]/δος τοῖς [καλου]/μένοις χα[ρμο]/σύννοις...”

⁶⁸ *Ibidem*, 37: „Agrippina, soția împăratului Claudius, mama lui Nero”; „inscripția poate fi datată între 49-59 e. n.”; deoarece împărăteasa este numită Θεά, monumentul trebuie să fi fost ridicat după moartea ei (59 p. Chr.).

⁶⁹ Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 120-128. O. Bounegru, *Economie și societate în spațiul ponto-geean (sec. II a. C. – III p. C.)*, Iași, 2003, p. 57-73.

⁷⁰ Z. Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană. Secolele I-III*, Cluj-Napoca, 2002, p. 158-163; eadem, *Culte orientale în panteonul Dobrogei romane*, Pontica 33-34 (2000-2001), p. 379-382, n. 86 și 87: Osiris și Chnoubis la Tomis.

⁷¹ ISM, II, 7; 98 (unde întâlnim mențiunea unui πατήρ παστοφόρων și a unor ἱεροναῦται) și 17, r. 17 (ἹεροκῆρουΣ Σαρapiών Δάδα).

⁷² ISM, III, 153; adaugă, 60 (ὁ οἶκος τῶν ἐν Τόμει ναυκλήρων); 132, r. 2-3 (φιλότιμος τοῦ οἴκου τῶν ναυκλήρων).

culturale diferite de cele originale⁷³.

Inscripția votivă de față aparține probabil unui membru al unei asemenea asociații; ea se adaugă mărturiilor epigrafice privitoare la cultele egiptene suficient de numeroase la Tomis⁷⁴.

Reprezentările plastice ale lui Sarapis reproduc modelul elenistic al unei statui de cult din templul zeului de la Alexandria⁷⁵; versiunile provinciale ale acestui model sunt două busturi din Tomis⁷⁶, unul atribuit nesigur la Histria⁷⁷ și un basorelief⁷⁸.

Fără a stărui aici asupra celor două busturi ale Isidei de la Tomis⁷⁹, amintim un relief în care apare triada egipteană, pe care se păstrează în întregime doar figura lui Harpocrates, redat în picioare și cu atributele specifice: *cornucopia* în mâna stângă, floarea înaltă de lotus pe cap și mâna dreaptă dusă spre gură⁸⁰.

O altă modalitate de prezentare a divinităților egiptene este întâlnită pe o lespede de piatră de calcar, care a servit ca ușă a unui hipogeu din Tomis; într-un context sincretic păgân, din prima jumătate a sec. al IV-lea p. Chr., figurează pe primul din cele patru chenare dreptunghiulare trasate, Isis cu îmbrăcămintea și obiectele caracteristice, iar în registrul de deasupra sa, Harpocrates, de dimensiuni mai mici și fără însemnele cunoscute; pe al doilea panou, situat dedesubt, este sculptat un peisaj egiptean: două păsări exotice într-un arbore, iar jos, la tulpina acestuia, pasărea Ibis devorând un șarpe⁸¹, simboluri care dovedesc prezența cultelor egiptene până târziu la Tomis.

În privința reprezentărilor din registrul superior al piesei de mai sus, starea fragmentară a acestora nu ne permite o identificare sigură a lor. Se distinge în partea dreaptă a reliefului faldurile unui chiton, ondulate spre stânga, probabil al zeiței Isis. Alături de aceasta, pe fragment se observă doar conturul unui picior mai jos de genunchi, orientat spre dreapta, iar în colțul stâng se vede laba unui picior redată din față; după poziția mai deosebită ar putea fi vorba de Anubis menționat în inscripție și întâlnit alături de Isis, cum apare pe discul unui opaiț, provenit de la Chersones, împreună cu Harpocrates⁸².

După caracterele paleografice și limbaj, inscripția se încadrează în a doua

⁷³ O. Bounegru, *Οἶκος τῶν ναυκλήρων: studiu de caz privind organizarea armatorilor în bazinul pontic și egeean*, în *Economie și societate...*, p. 105-119.

⁷⁴ Adaugă ISM, II, 398, r. 2-3: „...μητο]πόλει Τομ[ειτῶν/...ο]ι Σάραπιν...”

⁷⁵ G. Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest. I. Statue e rilievi di culto, elemente architettonici e decorativi*, Bucarest, 1969, p. 84.

⁷⁶ *Ibidem*, nr. 165 și 168, pl. LXXI și LXXIII.

⁷⁷ C. Scorpan, *Pontica* 9 (1976), p. 197, nr. 4 și fig. 2/2-5. M. Alexandrescu Vianu, *Histria* IX, p. 73-74, nr. 86 consideră că este reproduc Hermes din Alcamene.

⁷⁸ G. Bordenache, *op. cit.*, p. 87, nr. 171, pl. LXXV.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 86-87, nr. 170, pl. LXXIV. V. Canarache, A. Aricescu, V. Barbu, A. Rădulescu, *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, București, 1963, p. 46-48, fig. 21-24; vezi și G. Bordenache, *StCl* 6 (1964), p. 175-176 și fig. 20, 21.

⁸⁰ *Supra*, n. 78; Z. Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană*, p. 161-162.

⁸¹ G. Bordenache, *StCl* 10 (1968), p. 177-183; I. Barnea, *Pontica* 5 (1972), p. 257-259, fig. 6; C. Chera, *Pontica*, 30 (1997), p. 217-220, fig. 1.

⁸² M. Kobylina, *op. cit.*, p. 39-40, 46-47, nr. 11: Anubis ține în mâna stângă o ramură de palmier, iar în dreapta un caduceu (atributul lui Hermes), divinități cu o semnificație evident chhtoniană (sec. II p. Chr.); *ibidem*, p. 56, nr. 5: Anubis pe o gemă descoperită la Olbia.

jumătate a sec. II p. Chr. În această perioadă, începând cu împăratul Commodus, apare în iconografia numismatică tomitană figura zeului Sarapis; divinitatea este întâlnită apoi pe monede din vremea Severilor (Caracalla, Geta) și în mod deosebit în timpul lui Gordianus III și Philippus I, până la sfârșitul atelierului monetar tomitan (Philippus II)⁸³.

Culte egiptene sunt ilustrate la Tomis mai bine de patru secole, din perioada elenistică târzie până în prima jumătate a sec. al IV-lea p. Chr., cu dovezi mai numeroase din sec. II-III p. Chr., între care se înscrie acum o nouă piesă.

Fig. 1 – Stelă funerară găsită între localitățile Vadu și Traian (jud. Constanța)

⁸³ M. Iacob, *Noi descoperiri de monede tomitane în Dobrogea. Atelierul monetar tomitan, Peuce I (XIV)* (2003), p. 300-327.

Fig. 2 – Stelă funerară descoperită la Valu lui Traian (jud. Constanța)

Fig. 3 – Fragment de *tabula ansata* găsit la Valu lui Traian

Fig. 4 – Inscripție funerară fragmentară din Tomis

Fig. 5 – Inscripție din Tomis închinată zeităților egiptene

NEW INSCRIPTIONS FROM DOBRUJA

Summary

There are presented five epigraphic monuments from the collections of Museum of National History and Archaeology in Constanța. 1. Marble funerary stele discovered between the villages Vadu and Traian (Constanța county), inside the Histrian territory. The stele has in its upper area a relief triangular pediment and ornamental acroteria with palmette, a well-represented category in the West Pontic cities. The name of the deceased, Λεπτίνας is now attested on the West Pontic coast, while the patronymic Σάτυρος is very frequent. According to the paleographic letters and the genitive in "ο" of the patronymic, the inscription can be dated in the first half of the 4th century B.C. 2. Marble fragmentary stele found al Valu lui Traian (near Constanța), considered to be a Grek type one preserving a small part of relief. The inscription, from the 1st century B.C.-the 1st century A.D., written out in Vocative, includes the names of two deceased, Ἀρτεμίδωρος and Ἀ, sons of Φαρνάκης ; this one has an well-known dynastic and private Iranian name, mentioned on the North and Westic coast of Pontus Euxinus many times, now at Tomis as well, where probably the inscription comes from. 3. *Tabula ansata*, limestone with fragmentary inscription in Greek, found in the same place with the previous piece ; according to the final part of the name from the first row, ...βαλος, it could be a Thracian name for which there are analogies at Tomis and inside the territory of the city. 4. Limestone funerary fragmentary inscription from the 2nd-3rd century A.D., found in Constanța. 5. Votive inscription in Greek dedicated to the Egyptian gods Serapis, Isis, Anubis and the merciful gods honoured in the same temple. It is analysed the epigraphic language, specially the words defining Serapis - κύριος, θεὸς μέγας -, Isis - μυριονίμα as well as the meaning of the expressions θεοὶ σύνναοι and θεοὶ ἐπήκοοι in a West Pontic environment. The epigraphic, sculpture and numismatic discoveries from Tomis known for the Egyptian cults for more than four centuries (the 1st century B.C.-the first half of the 4th century A.D.) are complemented by this piece from the second half of the 2nd century A.D. ; on the fragmentary relief there are to be identified uncertainly the honoured gods Isis and probably Anubis. The person who writes the dedication, bearing the hypothetic name [Ἄσ]ανθήιος (?), was probably one of the Greek-Orientals at Tomis well-known from the epigraphic documents.